JADWIGA MAJCHRZAK

Dywersyfikacja form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych w Polsce w latach osiemdziesiątych

Wstęp

Procesy gospodarcze charakteryzują się dużą różnorodnością. Składa się na nią zróżnicowanie uczestników, ich preferencji i potrzeb, powiązań między uczestnikami, metod działania itd. Tej różnorodności procesów gospodarczych winna odpowiadać różnorodność form organizacyjnych podmiotów realizujących działalność gospodarczą. Znaczeniu tej sprawy dał wyraz B. Haus, podnosząc ją do rangi problemu organizacyjnego nr 1 gospodarki i państwa lat osiemdziesiątych[1]. Dążność w tym kierunku zadeklarowana została w założeniach reformy gospodarczej, zwłaszcza w jej II etapie, a ustanowione już rozwiązania normatywne stwarzają warunki do zaistnienia takiego trendu.

W powyższej sytuacji zadaniem nauki jest śledzenie przebiegu tego procesu w praktyce gospodarczej, analizowanie jego tempa, badanie czynników i sił sprzyjających oraz hamujących ten proces, i na tej podstawie formułowanie zaleceń pod adresem polityki gospodarczej. Celem niniejszego opracowania jest bliższe określenie kierunków dywersyfikacji form organizacyjnych przedsiębiorstw w dwóch płaszczyznach: normatywnej (modeli form) i rzeczywistej (faktycznego kształtowania się zjawiska)[2].

1. Treść formy organizacyjnej przedsiębiorstw

Z pozoru mogłoby się wydawać, że złożenie „forma organizacyjna przedsiębiorstwa" nie wymaga wyjaśnienia, skoro jest ono w powszechnym użyciu. Tak jednak nie jest. Powszechność jego stosowania nie oznacza, że jest ono

---

[1] B. Haus: *Różnorodność form organizacyjnych przedsiębiorstw i ich zgrupowań*, w: *Problem organizacyjny nr 1 gospodarki i państwa*. Poznań 1988.

[2] Obejmuje stan: w aspekcie prawnym – na połowę 1989 r., w aspekcie faktycznego kształtowania się zjawiska – na koniec 1988 (1987), zależnie od dostępności danych.

dobrze, jednoznacznie określone. Nie jest to zresztą problem ostatniego czasu. Już w 1970 r. J. Boroń zwrócił uwagę, że autorzy zwykle nie precyzują tego pojęcia, a jedynie z treści można się zorientować, jaki sens temu pojęciu nadają[3]. Praca Boronia jest jedną z nielicznych, zawierających refleksje nad treścią tego pojęcia i jest ono w niej zdefiniowane na użytek opracowania.

Przeglądając literaturę z zakresu organizacji, można spotkać pojęcie formy organizacyjnej przedsiębiorstwa w różnych znaczeniach. Na przykład autorzy pracy zbiorowej pod red. J. Kurnala terminem forma organizacyjna (tutaj – instytucji) określają dwa modele organizacyjne: mechaniczny i organiczny[4]. Z kolei w pracach grupy astońskiej forma organizacyjna jest równoznaczna z pojęciem struktury organizacyjnej[5]. To, że forma organizacyjna jest pojęciowo ściśle związana ze strukturą organizacyjną, a tym samym z systemem zarządzania, jest oczywiste. Ich bliskość wywodzi się z tego, że przedsiębiorstwo otrzymuje swoją postać, kształt, a więc formę, tylko jako instytucja, czyli rzecz zorganizowana[6].

Podobieństwo obu pojęć, a zarazem potrzebę ich odróżnienia, podkreśla A. Stabryła[7]. Autor rozpatruje strukturę organizacyjną na dwóch poziomach, tj.:

– formy zewnętrznej i

– budowy wewnętrznej.

Forma zewnętrzna w jego ujęciu pokazuje, przez jakie wejścia i wyjścia dany system kontaktuje się z otoczeniem. Z kolei budowa wewnętrzna charakteryzuje podział danego systemu na jednostki organizacyjne i stanowiska. Zdaniem tegoż autora, w teorii organizacji i zarządzania nie rozpatruje się w zasadzie formy zewnętrznej, ograniczając strukturę organizacyjną do budowy wewnętrznej[8]. Jest to więc pogląd zbieżny z już przedstawioną oceną stanu.

Forma zewnętrzna w ujęciu Stabryły jest bliska pojęciu formy organizacyjnej. Wyraża ona – jeśli dobrze odczytuję myśl autora – przejawianie się systemu na zewnątrz. Owo przejawianie się przedsiębiorstwa na zewnątrz jest istotne dla formy organizacyjnej. Podobny sens pojęciu formy organizacyjnej nadaje T. Gruszecki, podkreślając także prawny aspekt formy[9]. Stąd autor mówi o organizacyjno–prawnej formie przedsiębiorstwa.

Jeśli przyjąć, że w formie organizacyjnej akcent spoczywa na przejawianiu się przedsiębiorstwa na zewnątrz, to za wąskie są określenia formy koncentrujące się

[3] J. Boroń: *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa*. Poznań 1970, s. 16.

[4] *Teoria organizacji i zarządzania*, pr. zb. pod. red. J. Kurnala. Warszawa 1981, s. 150.

[5] D.S. Pugh: *The Measurement of Organization Structures: Does context determine form?*, przedruk w: J.R. Hackman, E.E. Lawler, L.W. Porter, *Perspectives on Behavior in Organizations*, Mc Graw–Hill, Inc. 1977, s. 193–206.

[6] J. Boroń: tamże, s. 16.

[7] A. Stabryła: *Analiza systemowa procesu zarządzania*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1984, s. 12.

[8] Tamże.

[9] T. Gruszecki: *Przedsiębiorstwo–podmiot o stu twarzach*. „Przegląd Organizacji" 1987, nr 9.

na stosunkach wewnętrznych. Przykładem takiego ujecia jest sformułowanie podane przez Boronia. Formą organizacyjną autor nazywa „pewien szczególny rodzaj powiązań między organami produkcyjnymi a organani zarządzającymi"[10]. Forma jest tu rozumiana jako struktura wewnętrzna, tylko widziana zgrubnie, ogólnie. Autor wyróżnia dwie podstawowe formy organizacyjne przedsiębiorstw: przedsiebiorstwa jednozakładowe i przedsiębiorstwa wielozakładowe, zaliczając do tych ostatnich także związki przedsiebiorstw. Podobne w treści, choć często bardziej rozbudowane klasyfikacje form organizacyjnych przedsiębiorstw i analizy tych form były charakterystyczne dla literatury lat siedemdziesiątych. Na podkreślenie zasługują zwłaszcza prace B. Hausa[11] i H. Mreły[12]. Akcentowanie w formie organizacyjnej przedsiębiorstw stosunków wewnętrznych było w tym okresie całkowicie uzasadnione i zrozumiałe. Jednolity dla wszystkich przedsiębiorstw państwowych układ stosunków zewnętrznych, szczególnie z organami zarządzającymi (podległość zjednoczeniom i przez nie ministerstwom gałęziowo–branżowym), jednolite rozwiązania własnościowe itd. powodowały, że różnice między przedsiębiorstwami mogły zachodzić tylko w ich organizacji wewnętrznej. W przypadku bardziej złożonych organizmów gospodarczych – przedsiębiorstw wielozakładowych – były to różnice co do składu, charakteru powiązań (branżowe, kooperacyjne, kombinatowe), stopnia koncentracji funkcji i centralizacji decyzji. Tak zorganizowane przedsiębiorstwa państwowe w zasadzie wyczerpywały zbiór przedsiębiorstw przemysłowych w omawianym okresie. Przedsiębiorstwa spółdzielcze, poza pewnymi zewnętrznymi oznakami odrębności w stosunku do przedsiębiorstw państwowych (np. organa spółdzielni), traktowano podobnie jak przedsiębiorstwa państwowe, a przedsiębiorstwa prywatne w strukturze przedsiębiorstw przemysłowych miały zupełnie marginesowe znaczenie.

Lata osiemdziesiąte, zwłaszcza ostatni okres, przyniosły i wyznaczają na przyszłość istotne zmiany pod tym względem. Są one związane z przechodzeniem do rynkowego modelu gospodarki. W związku z tym powstają przedsiębiorstwa reprezentujące inne formy własności. Obok własności państwowej, spółdzielczej i prywatnej, przy czym ta ostatnia wykazuje silny trend wzrostowy, powstają podmioty zagraniczne, podmioty o mieszanych formach własności czy własność komunalna. Istotne zmiany zaszły i nadal zachodzą w stosunkach przedsiębiorstwa z otoczeniem, szczególnie z organami władzy i administracji państwowej. Przełamywane są dotychczasowe jednolite zależności. Wszystko to sprawia, że pojęcie formy organizacyjnej przedsiębiorstwa wymaga zinterpretowania z uwzględnieniem kształtujących się warunków. Na znaczeniu traci

[10] J. Boroń: tamże, s. 17.

[11] B. Haus: *Organizacja i funkcjonowanie przedsiębiorstw wielozakładowych*. Warszawa 1975 i tegoż autora: *Ewolucja struktur organizacyjnych przemysłu*. Warszawa 1983.

[12] H. Mreła: *Integracja organizacyjna przemysłu*. Warszawa 1978.

[13] J. Boroń: tamże.

już rozgraniczanie form organizacyjnych przedsiębiorstw właściwych gospodarce kapitalistycznej i socjalistycznej, co charakteryzowało literaturę lat siedemdziesiątych[13]. Można sądzić, że w przyszłości również w naszej gospodarce formy organizacyjne przedsiębiorstwa będą pochodną form organizacyjnych kapitału, tak jak w gospodarce rynkowej[14].

Nawiązując do podanego przez Stabryłę rozróżnienia między formą zewnętrzną i budową wewnętrzną dowolnego systemu, treści pojęcia forma organizacyjna poszukiwać będziemy w formie zewnętrznej. Stosunkowo łatwo znaleźć można kryteria, które odróżniają np. zakład budżetowy czy jednostkę budżetową od przedsiębiorstwa. Różnią się one wyraźnie formą finansowania i charakterem stosunku prawnego korzystania. Zakład budżetowy w części lub w całości jest zasilany z budżetu państwa, a działalność przedsiębiorstwa oparta jest na zasadzie samofinansowania, zaś stosunek organu zakładu do użytkowników korzystających z jego usług jest zwykle stosunkiem administracyjno–prawnym, a stosunek organów przedsiębiorstwa do jego kontrahentów jest stosunkiem cywilno–prawnym[15].

W niniejszym opracowaniu rozpatruje się klasę systemów, ściślej ich podklasę: *przedsiębiorstwa przemysłowe*. Podane wyżej kryteria formy zewnętrznej nie pozwalają na różnicowanie tej podklasy. Z punktu widzenia tych kryteriów jest to bowiem zbiór jednorodny. Z ekonomicznego punktu widzenia przedsiębiorstwo przemysłowe jest jednostką podejmującą działalność przemysłową, polegającą na wydobyciu surowca, jego przerobie czy świadczeniu usług przemysłowych, nastawioną na zysk i ponoszącą z tą działalnością ryzyko. Należy więc poszukiwać innych kryteriów, które różnicują formę zewnętrzną przedsiębiorstwa.

W naszym rozumieniu forma organizacyjna stanowi swoistą „konstytucję" przedsiębiorstwa, formułuje podstawy jego istnienia i działania (własność zasobów), główne części i organy oraz najważniejsze stosunki z otoczeniem. A zatem w naszej koncepcji na treść formy organizacyjnej składają się trzy elementy: własność zasobów, ogólnie widziany ustrój wewnętrzny (organa i zasadnicze części) i typ stosunków z otoczeniem. Propozycji tej nie można traktować jako jednoznacznej próby określenia właściwości istotnych tego, co złożenie forma organizacyjna przedsiębiorstwa zawiera w sobie. Jest to jedynie projektujące określenie sposobu posługiwania się tym wyrażeniem w niniejszym artykule (definicja nominalna).

2. Podstawowe modele form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych

Przy powyższym rozumieniu formy organizacyjnej, można wyróżnić wiele rozwiązań w zakresie form, jakie w praktyce mogą wystąpić. Celowe wydaje się

[14] Tamże, s. 18.

[15] E. Ochendalski: *Zakłady administracyjne – pojęcie, tworzenie, organy i użytkownicy*. „Nauki o Zarządzaniu" 1986, nr 3, s. 57.

jednak ujęcie tych rozwiązań w podstawowe modele i w ramach każdego modelu wskazanie możliwości dywersyfikacji rozwiązań.

Do podstawowych modeli form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych należy zaliczyć:

- model przedsiebiorstwa państwowego,
- model przedsiębiorstwa spółdzielczego,
- model spółki prawa handlowego,
- model przedsiębiorstwa prywatnego,
- model przedsiębiorstwa zagranicznego.

Poszczególne modele są zinstytucjonalizowane i opisane przez przepisy prawa, tworzą więc „modele prawne" danej formy. Trzeba też zaznaczyć, że podział wg form nie jest tożsamy z podziałem własnościowym. Wprawdzie niektóre formy istnieją tylko w ramach właściwych modeli, np. przedsiębiorstwo państwowe istnieje tylko w sektorze państwowym, czy spółdzielcze – w spółdzielczym, to pewne formy występują „w poprzek" tych podziałów. Na przykład w formie spółki może występować przedsiębiorstwo wspólne, przedsiębiorstwo mieszane o kapitale mieszanym pochodzącym z różnych sektorów. Nie są to więc podziały identyczne[16].

2.1. Model przedsiębiorstwa państwowego

Przedsiębiorstwo *państwowe* działa na podstawie ustawy o przedsiębiorstwach państwowych[17]. Różni się więc od pozostałych modeli form już samą podstawą regulującą jego działanie. W obrębie tego modelu występują duże możliwości dywersyfikacji form organizacyjnych przedsiębiorstw. Są one związane z szeregiem warunków, jakie w latach osiemdziesiątych w tym zakresie stworzono (normatywnie) i faktycznie się kształtują. Do warunków tych należą:

- likwidacja zjednoczeń jako jednostek zarządzających przedsiębiorstwami (1982),
- możliwość dobrowolnego grupowania się przedsiębiorstw w związkach opartych na stosunkach cywilnych, a nie na przepisach prawa administracyjnego,
- likwidacja ministerstw gałęziowo–branżowych (1987),
- przekazywanie funkcji założycielskich przedsiębiorstw państwowych bądź Ministrowi przemysłu[18], bądź terenowym organom administracji państwowej[19],

[16] T. Gruszecki: *Przedsiębiorstwo...*

[17] Ustawa z 25 września 1981 r. o przedsiębiorstwach państwowych (tekst jednolity „Dz.U." 1987, nr 35, poz. 201).

[18] Ustawa z 23 października 1987 r. o utworzeniu urzędu Ministra Przemysłu („Dz.U." 1987, nr 33, poz. 172).

[19] Uchwała nr 31 Rady Ministrów z dnia 8 lutego 1988 r. w sprawie przekazania terenowym organom administracji państwowej funkcji organów założycielskich przedsiębiorstw państwowych i Ustawa z 20 lipca 1983 r. o systemie rad narodowych i samorządzie terytorialnym (tekst jednolity „Dz.U." 1987, nr 3, poz. 18).

a także stworzenie możliwości inicjatyw założycielskich bankom czy przedsiębiorstwom,

– ustanowienie przepisów antymonopolowych (od 1988)[20],

– likwidacja Komisji Planowania przy Radzie Ministrów i utworzenie Centralnego Urzędu Planowania jako organu sztabowego rządu (1989)[21]. Wymienione regulacje dały podstawy do odejścia od nakazowo–rozdzielczego systemu zarządzania, który zapewniając jednolitość praktyki zarządzania przedsiębiorstwami przemysłowymi powodował ujednolicenie form organizacji przedsiębiorstw państwowych.

Inne regulacje nakierowane zostały wyraźniej na zróżnicowanie form organizacyjnych przedsiębiorstw. Za najważniejsze należy uznać: możliwość wchodzenia przedsiębiorstw państwowych w spółki prawa handlowego z innymi przedsiębiorstwami państwowymi lub podmiotami należącymi do innych sektorów i z kapitałem zagranicznym[22], lub tworzenia spółek akcyjnych; dalej – możliwość tworzenia przedsiębiorstw mieszanych z innymi partnerami należącymi do gospodarki uspołecznionej, co prowadzi do powstania przedsiębiorstwa państwowo–spółdzielczego, państwowo–społecznego czy państwowo–spółdzielczo–społecznego[23]. Przedsiębiorstwo takie działa na podstawie umowy, a jego działalność jest oparta na planach zatwierdzanych przez zgromadzenie wspólników. Obok zróżnicowania własnościowego jakie rozwiązania te powodują, w przypadku spółki powstają charakterystyczne dla tej formy organizacyjnej organy zarządzania, co różnicować będzie przedsiębiorstwa należące do tego modelu. Podobnie istotne zmiany występują też w przypadku przekształcenia przedsiębiorstwa państwowego w spółkę akcyjną.

Należy też wskazać na dalsze zróżnicowanie formy przedsiębiorstw państwowych wynikające z jednozakładowego lub wielozakładowego charakteru związków między zakładami (związki oparte na układach branżowych, kooperacyjnych, kombinatowych) i płynącego stąd zróżnicowania w zakresie rozmieszczenia funkcji i decyzji w ramach przedsiębiorstwa.

Wymienione regulacje dają zatem możliwość zróżnicowania modelu przedsiębiorstwa państwowego.

---

[20] Ustawa z 28 stycznia 1987 r. o przeciwdziałaniu praktykom monopolistycznym w gospodarce („Dz.U." 1988, nr 26, poz. 183).

[21] Ustawa z 23 grudnia 1988 r. o utworzeniu Centralnego Urzędu Planowania („Dz.U." 1988, nr 41, poz. 327).

[22] Prawo bankowe z 1976 r. i ustawa z 23 kwietnia 1986 r. o spółkach z udziałem zagranicznym („Dz.U." 1986, nr 17, poz. 88). Obecnie podstawą regulującą tworzenie tych podmiotów jest ustawa z 23 grudnia 1988 r. o działalności zagranicznej z udziałem podmiotów zagranicznych (D„Dz.U." 1988, nr 41, poz. 325).

[23] Ustawa z 10 lipca 1985 r. o przedsiębiorstwach mieszanych („Dz.U." 1985, nr 32, poz. 142).

2.2. Model przedsiębiorstwa spółdzielczego

Przedsiębiorstwo *spółdzielcze* działa na podstawie ustawy z 16 czerwca 1982 r. – prawo spółdzielcze[24]. Należąc do zbioru jednostek gospodarki uspołecznionej, ma więc inną podstawę regulującą jego funkcjonowanie niż przedsiębiorstwo państwowe, niezależnie od tego, że pewne regulacje dotyczą ogółu przedsiębiorstw uspołecznionych[25].

Przedsiębiorstwo spółdzielcze w odróżnieniu od poprzedniego modelu ma charakter zrzeszeniowy. Oznacza to, że utworzenie spółdzielni wymaga oddolnej inicjatywy osób fizycznych lub prawnych. Obowiązujący jest wpis do rejestru sądowego. Procedura tworzenia przedsiębiorstwa spółdzielczego jest więc inna aniżeli przedsiębiorstwa państwowego, co istotnie różni oba modele przedsiębiorstwa.

W zakresie relacji z otoczeniem trzeba wskazać na istotny element: organy władzy i administracji terenowej mogą wydawać wiążące spółdzielnie decyzje tylko na podstawie przepisów rangi ustawy[26].

Spółdzielnia ma też specyficzne organa zarządzające. Ich specyfika tkwi w kolegialności organów. Organami tymi są: walne zgromadzenie, rada nadzorcza i zarząd. Kolegialność struktury i działania organów spółdzielni oraz tworzenie tych organów wyłącznie na drodze wyborczej są jednymi z przejawów samorządności spółdzielczej.

2.3. Model spółki prawa handlowego

Działalność gospodarcza, w tym także przemysłowa, zwłaszcza na większą skalę, wymaga, aby podmiot ją podejmujący miał osobowość prawną, stąd – choć formy spółek prawa handlowego mogą być różne – w tym modelu podamy cechy *spółki z ograniczoną odpowiedzialnością* jako najczęściej występującej i najbardziej się nadającej do działalności przemysłowej.

Podstawą regulującą zawiązywanie i funkcjonowanie spółki jest *Kodeks handlowy* z 1934 r. wraz z późniejszymi zmianami[27]. Spółka jest formą nastawioną na osiąganie wspólnych korzyści; ma charakter umowny. Jest to spółka kapitałowa, a odpowiedzialność wspólników wobec wierzycieli zachodzi jedynie do wysokości majątku spółki. Podlega wpisowi do rejestru handlowego.

---

[24] „Dz.U." z 1982, nr 30, poz. 210 z późniejszymi zmianami.

[25] Dotyczą one pewnych dziedzin działalności, np. planowania, opodatkowania itd.

[26] Szerzej na ten temat Z. Niedbała: *Organizacje spółdzielcze i ich związki*, w: *Nowe formy organizacyjne gospodarki*. Poznań 1988, s. 46–47.

[27] *Kodeks handlowy* z 27 czerwca 1934 r. („Dz.U" nr 57, poz. 502, z 1946 r. nr 57, poz. 321, z 1950 r. nr 34, poz. 312, z 1964 r. nr 16, poz. 94 oraz 1988 r. nr 41, poz. 326).

Organami spółki są: zgromadzenie wspólników (organ stanowiący), rada nadzorcza i komisja rewizyjna (organa nadzorcze) oraz zarząd (organ stałego zarządzania).

2.4. Model przedsiębiorstwa prywatnego

Ten model opiera się na kapitale właściciela. Zależnie od wielkości przedsiębiorstw, ich profilu itd., przedsiębiorstwa prywatne mają prostszą lub bardziej rozbudowaną strukturę. Dotychczas były to przedsiębiorstwa małe (przeciętne zatrudnienie: 2 osoby). Obowiązująca od 1989 r. ustawa o podejmowaniu działalności gospodarczej znosi limity zatrudnienia i przewiduje możliwość działalności prawie w każdej dziedzinie[28]. Stwarza to szanse powiększania tych jednostek, rozszerzenia profilu, co w przyszłości może pociągnąć za sobą zróżnicowanie organizacyjne.

Do tego modelu można zaliczyć też zakłady rzemieślnicze, działające na podstawie ustawy o rzemiośle[29]. Z interesujących nas informacji trzeba wskazać, że zakłady rzemieślnicze mogą zatrudniać do 15 pracowników i dobrowolnie zrzeszać się w cechach i spółdzielniach rzemieślniczych, które z kolei mogą przystępować do izb rzemieślniczych, a także tworzyć ogólnopolską reprezentację: Związek Rzemiosła Polskiego.

2.5. Model przedsiębiorstwa zagranicznego

Przedsiębiorstwa *zagraniczne*, nazywane też polonijnymi od polskiego pochodzenia większości właścicieli obcych zakładających je, są własnością obywateli obcych lub spółek. Działają na podstawie ustawy z 1982 r. wraz z późniejszymi nowelizacjami[30]. Zezwolenie na prowadzenie działalności wydaje terenowy organ administracji państwowej o właściwości szczegółowej.

Przedsiębiorstwo działa przez pełnomocnika, który reprezentuje właściciela(i) wobec polskich organów administracji państwowej i podmiotów gospodarczych. Utworzenie innych organów zarządczych zależy od specyfiki firmy. Stąd występują firmy o bardziej lub mniej rozwiniętej strukturze.

---

[28] Tylko kilka rodzajów działalności wymaga koncesji. Ustawa z 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej („Dz.U." 1988, nr 17, poz. 92).

[29] Ustawa z 22 marca 1989 r. o rzemiośle („Dz.U." 1989, nr 17, poz. 92).

[30] Ustawa z 6 lipca 1982 r. o zasadach prowadzenia na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej dzialalności gospodarczej w zakresie drobnej wytwórczości przez zagraniczne osoby prawne i fizyczne („Dz.U." 1982, nr 19, poz. 146 i 1983 nr 43, poz. 187) wraz z późniejszymi zmianami oraz ustawa z 23 grudnia 1988 r. o działalności gospodarczej z udziałem podmiotów zagranicznych („Dz.U" 1989, nr 27, poz. 148).

Podmioty zagraniczne mogą się zrzeszać w Izbie Przemysłowo–Handlowej Inwestorów Zagranicznych[31]. Izba spełnia dwa główne zadania: reprezentuje interesy swoich członków i podejmuje działania na rzecz ich ochrony oraz udziela im pomocy w rozwiązywaniu problemów ekonomicznych, organizacyjnych i prawnych.

Tabela 1

Podstawowe modele form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych

Modele form \ Główne charakterystyki	Własność zasobów	Organy zarządzania	Specyficzne stosunki z otoczeniem instytucjonalnym
przedsiębiorstwo państwowe	państwowa lub w różnych wariantach mieszana	dyrektor, samorząd lub organa charakterystyczne dla spółek jeśli przedsiębiorstwo taką formę przybiera	organ założycielski organ administracji centralnej lub terenowej (ew. banki lub inne podmioty), związki dobrowolne ew. Izba Przemysłowo–Handlowa
przedsiębiorstwo spółdzielcze	spółdzielcza, mieszana w przypadku utworzenia przedsięb. mieszanego lub spółki	walne zgromadzenie, rada nadzorcza, zarząd	ew. Centralny Związek Spółdzielczy
spółka prawa handlowego	założycieli reprezentujących różne formy własności	zgromadzenie wspólników, rada nadzorcza i komisja rewizyjna, zarząd	brak specyficznych związków
przedsiębiorstwo prywatne	prywatna	właściciel lub bardziej rozbudowany układ	dobrowolna przynależność do cechów i innych związków rzemiosła
przedsiębiorstwo zagraniczne	prywatna, zagraniczna	pełnomocnik właściciela, struktura zależna od specyfiki przedsiębiorstwa	dobrowolna przynależność do Izby Przemysłowo–Handlowej Inwestorów Zagranicznych

Źródło: opracowanie własne.

[31] Do 1988 r. przynależność do Izby (Polsko–Polonijnej Izby Przemysłowo–Handlowej) była obligatoryjna.

3. Empiryczna ilustracja przemian form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych

Empiryczne ukazanie tendencji rozszerzania się form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych jest bardzo trudne ze względu na brak w oficjalnej statystyce GUS informacji w odpowiednich do tego przekrojach. Dlatego w tej części artykułu przedstawia się tylko materiały cząstkowe, które w sposób fragmentaryczny ilustrują przemiany form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych.

W 1980 r. w przemyśle uspołecznionym funkcjonowało 4664 przedsiębiorstw[32]. Ich udział w produkcji czystej przemysłu wynosił 98,6% i zatrudniały one 96,6% pracujących w przemyśle. Ponadto działało ponad 147 tys. zakładów rzemieślniczych[33]. W ramach przedsiębiorstw uspołecznionych przedsiębiorstwa państwowe stanowiły 62%, a spółdzielcze 37%. W 1987 r. łączna liczba przedsiębiorstw uspołecznionych wzrosła o 20%, tj. do 5617, przy silniejszym wzroście w przemyśle spółdzielczym (o blisko 40%) niż w przemyśle państwowym (ok. 9%). Trzeba jednak dodać, że wzrostowi liczby przedsiębiorstw spółdzielczych towarzyszył silniejszy spadek przeciętnego zatrudnienia (wskaźnik 69,9% – 1987/1980) aniżeli w przedsiębiorstwach państwowych, w których wskaźnik ten wynosił 84,3%[34].

Brak porównywalnych danych, które by ukazywały zmianę liczby przedsiębiorstw przemysłowych reprezentujących inne formy organizacyjne, spowodował, że zastępczo przeanalizowano liczbę zakładów przemysłowych (tabela 2). Dane tej tabeli wskazują na silny wzrost liczby zakładów nieuspołecznionych w przemyśle[35] i powiększanie się stanu ich zatrudnienia. Choć liczba tych jednostek szybko wzrastała, były to jednostki bardzo małe. Przeciętne zatrudnienie na jednostkę w rzemiośle w 1987 r. wynosiło 2,8. W tym samym czasie przeciętne zatrudnienie w firmie zagranicznej wynosiło ok. 80 pracowników. Warunki stworzone od 1989 r. mogą sprzyjać przełamywaniu „karłowatości" rodzimego przedsiębiorstwa prywatnego. Fakt powiększania się liczby zakładów nieuspołecznionych znalazł odbicie we wskaźnikach dynamiki produkcji czystej przemysłu. Przyjmując 1970 = 100, wskaźnik dynamiki produkcji czystej przemysłu nieuspołecznionego w 1980 r. wynosił 188,8, a w 1987 – 321,1, gdy tymczasem odpowiednie dane dla przemysłu uspołecznionego wynosiły 189,4 i 188,5[36].

---

[32] Stan ten obejmuje przedsiębiorstwa (spółdzielcze) i zakłady samodzielnie bilansujące. „Rocznik Statystyczny Przemysłu" 1988, t.1, s.2–3 i t. 2, s. 2–3.

[33] „Rocznik Statystyczny Przemysłu" 1988, t. 12, s. 38.

[34] „Rocznik Statystyczny Przemysłu" 1988, t. 2, s. 2–3.

[35] „Rocznik Statystyczny GUS 1988", Warszawa 1988, t. 2 (298), s. 204.

[36] Kategoria ta obejmuje zakłady rzemieślnicze, placówki usługowe i przedsiębiorstwa zagraniczne, a w części dotyczącej zatrudnienia – również rybaków morskich.

Tabela 2

Zakłady przemysłowe wg form własności i liczby zatrudnionych w latach 1980–1986

Wyszczególnienie	Liczba zakładów		1986(7) 1980 w %	Przeciętne zatrudnienie w tys.		1986(7) 1980 w %
	1980	1986		1980	1986	
Uspołecznione zakłady zaliczone do działu „przemysł"	45 390	27 828	61,3	4 803,9	4 266,8	88,8
W tym: państwowe	9 878	9 806	99,3	4 059,5	3 702,7	91,2
spółdzielcze	35 227	17 708	50,3	717,8	538,0	74,9
Zakłady nieuspołecznione	14 7349	217 077[a]	147,3	271,7	515,3[a]	189,7

a – rok 1987
Ź r ó d ł o: „Rocznik Statystyczny Przemysłu" 1988, t. 12, s. 38 i 39; t.13, s. 40 i t. 14, s. 41.

Dla ilustracji *kierunków zmian* form organizacyjnych przedsiębiorstw przedstawia się wyniki jednostkowych badań przeprowadzonych w dwóch wybranych województwach: leszczyńskim i poznańskim. Dane z tabeli 3 świadczą, że w obu województwach zaznaczyło się zróżnicowanie form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych. Pojawiły się nowe podmioty: przedsiębiorstwa zagraniczne i spółki. W całym przemyśle liczba przedsiębiorstw zagranicznych powiększyła się ze 104 w 1981 r. do 609 w 1987 r.[37] Co się tyczy spółek, to w całej gospodarce obserwuje się żywiołowy ich rozwój. Stan ich zwiększył się z 2,5 tys. na początku 1988 r. do 18 tys. w końcu roku[38]. Choć w przemyśle tempo ich powstawania było słabsze niż w innych działach gospodarki (handel, usługi), to także w nim wykazywały i nadal wykazują wyraźny trend wzrostowy.

Na zakończenie ilustracji zmian form organizacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych warto też spojrzeć na udział przedsiębiorstw wielozakładowych (złożonych organizmów gospodarczych) w ogólnej liczbie przedsiębiorstw przemysłowych. Odpowiednie dane dla przemysłu uspołecznionego przedstwiono w tabeli 4. Wskazują one, że udział przedsiębiorstw wielozakładowych i kombinatów nieco spadł, nie była to jednak tendencja silna.

[37] „Rocznik Statystyczny GUS" 1988, t. 10 (578), s. 392.
[38] J. Radecki: *Pozarolnicza gospodarka nieuspołeczniona.* "Wiadomości statystyczne" 1987, nr 3.

Tabela 3

Przedsiębiorstwa przemysłowe w latach 1980–1988 w województwach leszczyńskim i poznańskim

Forma przedsiębiorstwa	1980	1985	1988
	województwo leszczyńskie		
Przedsiębiorstwo państwowe	18	20	19
Przedsiębiorstwo spółdzielcze	29	43	45
Przedsiębiorstwo zagraniczne	–	4	5
Spółka prawa handlowego jgu	–	–	19
Spółka prywatna	–	–	17
	województwo poznańskie		
Przedsiębiorstwo państwowe	119	120	100
Przedsiębiorstwo spółdzielcze	59	92	108
Przedsiębiorstwo zagraniczne	–	49	57
Spółka prawa handlowego jgu	–	–	30

Źródło: Dane WUS Leszno i Poznań.

Tabela 4

Przedsiębiorstwa wielozakładowe w przemyśle uspołecznionym w latach 1980–1987

[a] – nie obejmuje gospodarstw pomocniczych jednostek budżetowych
[b] – w pełni dzielone
[c] – kombinaty i przedsiębiorstwa przemysłowe posiadające zakłady na pełnym wewnętrznym rozrachunku wewnętrznym
[d] – zakłady na pełnym rozrachunku wewnętrznym

Źródło: „Rocznik Statystyczny Przemysłu 1981". Warszawa 1981, t. 1, s. 3 i „Rocznik Statystyczny Przemysłu" 1988, t. 1, s. 2–3.

Formy	1980	1985	1987
Przedsiębiorstwa (spółdzielnie) przemysłowe[a]	4 664	4 651	4 782
W tym kombinaty i przedsiębiorstwa wielozakładowe[b]	185 [c]	147	142
W tym zakłady samodzielnie bilansujące	1 114 [d]	992	977

4. Bariery w procesie dywersyfikacji form organizacyjnych przedsiębiorstwa

Problem ten zasługuje na odrębne, gruntowne opracowanie. W tym miejscu może być jedynie zasygnalizowany. Niektóre jego aspekty są zresztą podejmowane w piśmiennictwie[39].

Bariery dywersyfikowania form organizacyjnych przedsiębiorstw mogą mieć rozmaity charakter: kapitałowy (brak kapitału i rynku kapitałowego), formalny, strukturalny, świadomościowy itd. Ze względu na temat artykułu wymienimy tylko niektóre bariery związane z organizowaniem się przedsiębiorstw przemysłowych (bariery strukturalne).

[39] Por. np. T. Rabska: *Nie decydować za przedsiębiorstwo, co jest dla niego dobre*, w: *Problem organizacyjny nr 1...*

Jedna z nich wiąże się z „nierozwiązaniem do końca" sprawy istnienia wielkich organizmów gospodarczych obejmujących całe branże – wspólnot (Wspólnota Węgla Kamiennego oraz Wspólnota Energetyki i Węgla Brunatnego). Wspólnoty ograniczają samodzielność przedsiębiorstw wchodzących w ich skład, powodują odradzanie się 3–szczeblowego układu gospodarki i noszą znamiona praktyki monopolistycznej.

Kolejna bariera tkwi w funkcjonowaniu wielkich spółek, obejmujących całe branże. Opisywanym w piśmiennictwie przykładem takich rozwiązań jest np. "Elpol". Z rozwiązaniem tym łączą się bariery podobne jak w poprzednim przypadku, a ponadto wypacza ono ideę spółki prawa handlowego.

Zakończenie

Przeprowadzone rozważania można syntetycznie zamknąć w kilku punktach:

– przyjęta przez autorkę wykładnia treści wyrażenia „forma organizacyjna przedsiębiorstwa" kładzie akcent na trzy elementy, mianowicie: własność zasobów, ogólnie widziany ustrój przedsiębiorstwa (organa zarządcze i zasadnicze części) oraz typ stosunków z otoczeniem;

– w latach osiemdziesiątych stworzono warunki normatywne na rzecz dywersyfikacji form organizacyjnych przedsiębiorstw;

– również w praktyce zaznaczyła się dywersyfikacja form organizacyjnych przedsiębiorstw. Powstały nowe formy podmiotów przemysłowych: przedsiębiorstwa zagraniczne i spółki. Wzrosła też wydatnie liczba przedsiębiorstw prywatnych. Należy oczekiwać dalszego znacznego wzrostu liczby tych podmiotów i ich udziału w produkcji przemysłowej;

– problemem zasadniczym w przyszłości będzie dywersyfikacja formy przedsiębiorstwa państwowego. Obecnie rysuje się kilka możliwości rozwiązań. Należą do nich m. in.: przekształcanie w spółki akcyjne lub spółki z ograniczoną odpowiedzialnością, tworzenie własności komunalnej, przekazywanie przedsiębiorstw lub ich części w dzierżawę samorządom pracowniczym, akcjonariat pracowniczy, agencje.